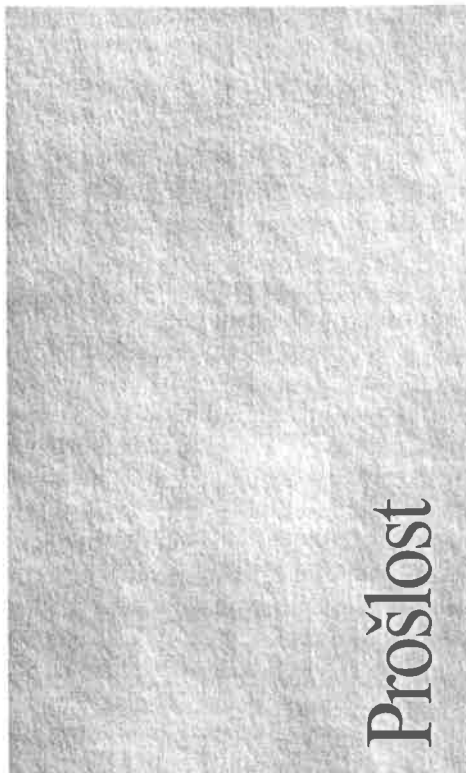

Dr. Salih Jaliman

Srednjovjekovni grad Sokol (prilozi za studiju)

Abstrakt

Srednjovjekovni grad Sokol se javlja u historiji tridesetih godina 15. vijeka, pred kraj srednjeg vijeka, desetak godina prije no što će biti ugušen samostalni društveni i politički razvoj Bosne i Hercegovine. Njegova bliža i dalja okolina, može se, međutim, pratiti tokom dužeg vremena, čak i iz prethistorije, što samo pojačava pretpostavku da su ovdje znaci života bili stariji i trajniji. Ovo je pokušaj da se, prema literaturi i malom broju historijskih izvora, identifikuje, koliko se može, srednjovjekovni period historije grada Sokola.

Prologomena

U novije vrijeme u historiografiji Bosne i Hercegovine započet je veliki proces ka utvrđivanju historijskog razvika gradova u srednjem vijeku.¹ S pravom je konstatovano da se radi o složenom društveno-ekonomskom, vjerskom i političkom fenomenu, koji nije lahko i jednostavno istražiti, posebno u bosanskom srednjem vijeku «jer se neprestano mijenja: u početku je embrionalna društvena jezgra, a onda dolaze kompleksne etape njegove zrelosti, te na kraju stari i počinje se raspadati.»²

Do sada se u literaturi nude različiti kriteriji šta je to grad, posebno onaj u sred-

Dr. Salih Jaliman
Srednjovjekovni grad Sokol (prilozi za studiju)
Adem Handžić
Sokograd kod Gračanice
Šaković Edin
Oblik i arhitektura staroga grada Sokola
Edin Šaković:
Stara džamija u Sokolu
Adem Handžić
Džemat mustahfiza tvrđave Sokol u turskom opisu
iz 1533. godine
Adem Handžić
Tvrđava i naselje Sokol u prvim turskim defterima
(iz 1528. i 1548. godine)
Esad Tihić, Omer Hamzić
Soko u Drugom svjetskom ratu: «Pjano je
pokretač i organizator zelenog kadra u srezu
gračaničkom»
Omer Hamzić
Putevi i stranputice viteza Pjanića
Osman PUŠKAR
Zapis o Sokolu

¹ Uporedi metodološke pretpostavke u: Desanka Kovačević - Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978.

² Luis Mumford, Grad u historiji, Zagreb, 1968. str. 5.

njovjekovnom društvu, izložena su mnogo-brojna mjerila i gledišta, od ekonomske važnosti, njegova fiziomsko-morfološkog obilježja, te zatvorenosti, kompaktnosti do veličine naselja i učestća neagrarnog stanovništva u njegovom razvoju. Prema raspoloživim historijskim izvorima, u sred-njovjekovnoj Bosni identifikovani su sl-jedeći tipovi naselja: selo, katun, zanatlijs-ko naselje, trgovište, varošište, grad, grad-varoš i utvrđeni grad.³

U okvirima historijskih istraživanja, prema nađenim spomenicima materijalne kulture i usmene predaje, ovu preliminar-nu kategorizaciju moguće je prepoznati na prostorima srednjovjekovne bosanske države, te se kao takvo to uzima i kao po-treban uvod u sistematska istraživanja pi-tanja gradova u srednjem vijeku.

Neke podatke o srednjovjekovnim gra-dovima u Bosni i Hercegovini moguće je naći u historijskog toponomastici koja se treba uslovno uzimati, posebno kada se pokušava uspostaviti veza sa srednjim vijekom. Među sigurnim toponimima koji imaju srednjovjekovno porijeklo, spomin-ju se sljedeći: hisar, kaljaja, kalište, gradi-na.⁴ Sam naziv grada Gračanica upućuje ma postojanje gradine ili utvrde jer op-šteslavenski je deminutiv od grad-gradac «za označavanje feudalnih srednjovjek-ovnih utvrda od čega je izveden vrlo često toponim Gračanica.»⁵

Treba napomenuti da svi gradovi u srednjem vijeku nastaju na uzvišenjima sa kojih je bilo lakše vršiti kontrolu na sve strane. To je u isto vrijeme bila i najbolja

odbrana od protivnika jer je iznenađenje kao jedan od faktora ratovanja bilo iskl-jučeno. S druge strane, uzvišenja su po svo-joj prirodnoj lokaciji onemogućavala su lak pristup gradskom naselju.

U srednjem vijeku grad se distancira od sela, dok selo, nasuprot tome, teži oslo-bađanju stega grada i uključivanje u nove ravnopravne odnose s gradom. Nadmoć i suparništvo državne i vjerske vlasti jače su naglašavali snagu zidina i to je jedan od sta-tusnih simbola srednjovjekovnog grada.⁶

Srednjovjekovni Sokol u historijskim istraživanjima

Srednjovjekovna historija grada Soko-la, kao i šireg gračaničkog kraja daleko je od toga da bi se moglo napisati da je i nače-ta u istraživačkom pogledu, te se s pravom smatra još uvijek nedovoljno poznata kako u užem isto tako i u širem, regionalnom po-gledu.

Neosporno je da su tome doprinijeli različiti razlozi, prije svih zbog poslovičnog nedostatka primarnih historijskih izvora, ali i nesistematskih arheoloških istraživanja, pa čak, izgleda i nedovoljne zainteresovanosti naučnih radnika za ovo područje. To se ne može napisati i za ranije epohe, prije svih prethistoriju jer su ranija sistematska arheo-loška istraživanja i slučajni nalazi ponudili dosta bogat arheološki materijal iz gračaničkog kraja, koji ovo područje oslika-va jasnim kulturno-civilizacijskim obrisima i koordinata, što se teško može konstatovati za antičko i djelomično srednjovjekovno razdoblje.

³ Pavao Anđelić, Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni, Prilog tipologiji naselja, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1963. str. 179-180.

⁴ P. Anđelić, op. cit. str. 181.

⁵ Dragomir Vujičić, Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine, Sarajevo, 1982. str. 87.

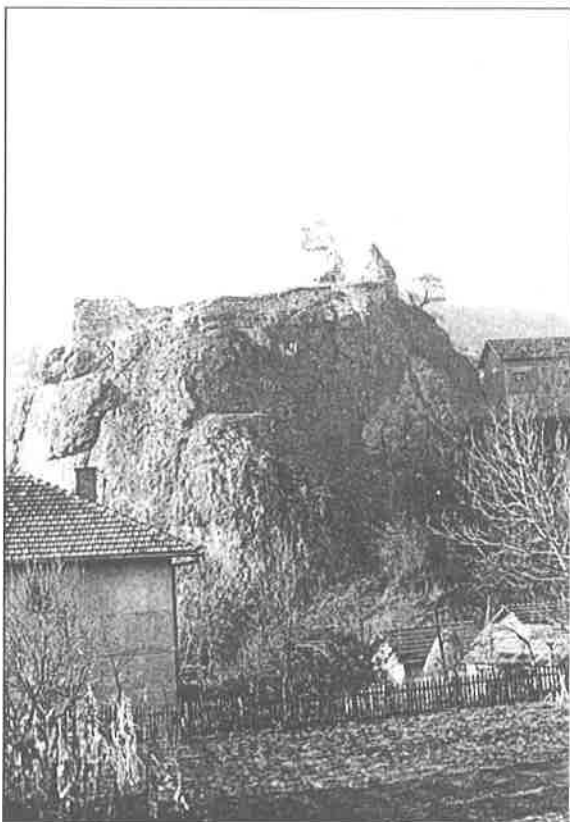
⁶ L. Mumford, op. cit. str. 87.

Da se radi o interesantnom lokalitetu, ukazuju i dva, nedovoljno ili nikako korištena zapisa iz prvih dana austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini. U prvom, objavljenom u *Bosnien und die Herzegovina Kurzgefasste Darstellung*, Prag, 1878. str. 93: «Soko, ehemalige Bergfeste am Berge gl.N. nahe dem Gračanica – Flusse und von der Stadt Gračanica nur 1 Gehstunde entfernt. Unterhalb der Veste liegt das kleine muhamedanische Dorf gleichen Namens». (*Soko, nekadašnje utvrđenje na brdu u blizini rijeke Gračanica i jedan sahat hoda udaljeno od grada Gračanica. Ispod utvrđenja nalazi se malo, istoimeno muhamedansko selo. Prevod: Damir Hukić*)

Drugi je u: Opis Bosne i Hercegovine od Tome Kovačevića, Beograd, 1879. str. 57: «Soko, utvrđenje na bregu tog imena kod reke Gračanice, pod njima ima 40 muhamedanski kuća i jedna džamija, od Gračanice udaljena je jedan sat.»

Gračanički kraj u starijoj prošlosti

Sve pretpostavke idu za tim da gračanički kraj naseljen još u prethistoriji o čemu su dovoljno svjedočanstava ostavili brojni arheološki spomenici. Među najstarije dokaze života na ovim prostorima treba ubrojati lokalitet Korića Han, koji leži na sjevernoj strani starog puta Tuzla-Doboj. Riječ je o neolitskom naselju, čiji kulturni

sloj između 1,80 i 2,50 metara sadrži brojni keramički materijal, kremo oruđe i životinjske kosti, ali i brojne ostatke građevinske djelatnosti u četiri stambena horizonta. Nalazi pripadaju kulturi Vinče i mlađeg neolita. U mlađim slojevima nalazi se keramika lisičićke kulture. Iz najmlađeg sloja potiču i primjerci keramike s osobinama eneolita i ranog bronzanog doba.⁷

Iz kasnog eneolita je i prethistorijska ostava bakarnih sjekira sa lokaliteta Lohinja, koja se u vrijeme arheoloških istraživanja s početka 20. vijeka, sastojala od većeg broja sjekira, od kojih su se, nažalost, do danas

⁷ Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 2, Zemaljski muzej Sarajevo, 1988. str. 107.

sačuvale samo dvije: jedna s povijenim sječivom i cilindričnim usadnikom, a druga lepezasta.⁸ Nešto mlađa je bakarna sjekira s krstasto postavljenim sječivom i otvorom u sredini sa lokaliteta Džakule. Sve su indicije da pripada srednjem eneolitu.⁹

Na lokalitetu Vuknić pronađena je prethistorijska gradina, smještena na dosta visoko brdu, na periferiji današnje Gračanice, iznad puta Tuzla - Gračanica. Na sjeveroistočnom dijelu manjeg platoa, na vrhu, nalaze se ostaci zida rađenog od kamena i zemlje. Inače, kulturni sloj je spran, pa se na padinama nalazi keramički materijal bronzanog i mlađeg željeznog doba.¹⁰ Ostaci zida rađenog od kamena i zemlje pronađeni su na lokalitetu Borik, na brdu Bučici, istočno od Gračanice. Na padinama su pronađeni atipični fragmenti prethistorijske keramike.¹¹

U neposrednoj blizini današnje Gračanice identifikovano je više prethistorijskih naselja, među kojima se ističu: Lug, sa keramikom iz ranog bronzanog doba, Osoja, vjerovatno iz neolita, Brijeg, Dolovi. Na lokalitetu Barice (Gornja Orahovica) pronađena je prethistorijska nekropola od nekih 50 grobova. Pretpostavlja se da je pripadala starijoj fazi kasnog bronzanog doba.¹²

Iz vremena antike u gračaničkom kraju identifikovan je samo jedan lokalitet - Bilalovo brdo (Gornja Orahovica). Inače, riječ je o prethistorijskom nalazištu, smještenom na oranicama. Prilikom obrade zemlje, pronađeni su fragmenti prethistorijske keramike, atipične, kao i fragmenti keramike iz rimskog doba. Pretpostavlja se da je

tu bila neka mala vojna građevina, vjerovatno osmatračnica. Tom prilikom pronađeno je 1.500 srebrenih novčića iz vremena rimskih vladara od Cezara do cara Septimija Severa.

Vrijeme srednjeg vijeka

Intenzivna arheološka istraživanja koja su započeta krajem 19. i nastavljena tokom cijelog 20. vijeka na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, potpuno su zaobišla ove krajeve, posebno se to odnosi za vrijeme ranog i razvijenog srednjeg vijeka, koji vremenski prate period velike seobe naroda, ranoslavensko vrijeme do uspostave samostalne srednjovjekovne bosanske kraljevine, te se uglavnom rijetkim i slučajnim nalazima tumačila historija ovog kraja. U drugoj polovini 20. vijeka sistematska arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini registrovala su brojna naseljena mjesta u srednjem vijeku, te se tako i razriješio tipološki fenomen srednjovjekovnog grada i formiranja gradskih naselja, te komparacijom, tamo gdje se drugačije nije moglo, identifikovan je život na ranijim konglomeracijama, te preko antike uspostavio se niz sa srednjim vijekom.

Vrijeme velike seobe naroda, čiji se počeci poklapaju sa posljednjim decenijama antičko-rimske civilizacije, obilježeno je na teritoriji Bosne i Hercegovine vladavinom Ostrogota (Istočni Goti) od 490. do 536. odnosno 540. godine i snažnim, sudbonosnim prodorom avarskoslavenskih plemena 597. godine duž riječnih dolina, sa padom grada Salone (oko 614. godine) kao završnim činom.

⁸ Isto, str. 107.

⁹ Isto

¹⁰ Isto

¹¹ Isto, str. 106.

¹² Isto

Rušilački prodori Avara i Slavena prema Saloni 597. godine, kako navode suvremeni vizantijski historijski izvori, imali su iza sebe za posljedicu uništenje do temelja četrdesetak tvrđava na prostorima Bosne i Hercegovine, a o većini u arheološkoj literaturi se skoro ništa i ne zna. U ranoslavenški period u gračaničkom kraju smještava se lokalitet Grič, gdje je pronađeno nešto keramike i žitne ostave iz toga vremena, a slične žitne ostave su pronađene i u Boljaniću, na lokalitetu Cvjetkovac.¹³

Vijek poslije definitivnog doseljenja Južnih Slavena obilježen je i stvaranjem prvih društveno-političkih sredina, po sistemu župa kao začecima ranofeudalnih društveno-ekonomskih odnosa, te jačim procesom formiranja državno-pravnih zajednica, koje, poslije smjenjivanja franačke i mađarske vrhovne vlasti u 8-9. vijeku, pokazuju jačanje centralnih organa vlasti. Inače, iz toga perioda u gračaničkom kraju nije identifikovan nijedan, nikakav ni primarni niti sekundarni trag života, ako se ne izuzme bogata toponomastička građa, koja, opet, da se naglasi, bez kritičkih, komparativnih istraživanja teško da se može poistovjetiti sa srednjim vijekom.

Iz perioda srednjeg vijeka u gračaničkom kraju evidentirano je i nekoliko nekropola stećaka, koje su locirane u Gornjem i Donjem Skipovcu, Babićima, Škahovici, Stjepan Polju i Gornjoj Orahovici. Jedan broj je uništen dok se na sačuvanim ne primjećuje nešto posebno, oni su bez nekih

posebnih oznaka i obilježja. Ipak, najznačajniji spomenik srednjovjekovnog života u ovim predjelima je grad i utvrda Sokol.

O nazivima grada u srednjem vijeku

Ako se polazi od savremenog stanja, moguće je konstatovati da se i u gračaničkom kraju uočava pravo bogatstvo naziva za koje se pretpostavlja da vode porijeklo iz srednjovjekovnog perioda bosanske države.¹⁴ O samom nazivu grada i utvrde Sokol sve ukazuje da je iz perioda razvijenog srednjeg vijeka (druga polovina 14. i 15. vijek) nije ni usamljen slučaj davanja takvog imena i srednjovjekovnoj Bosni, ali i šire. U historijskim izvorima se pojavljuje dvojako, kao Soyon i Sochol, a vezuje se za sastav posjeda bosanskog velikaša Radivoja Ostojića, koji je gospodario posjedima u okolini Gračanice pa i dalje na zapad, po svoj prilici do rijeke Bosne i njenom dolinom uzvodno do tvrdog grada Vranduka.¹⁵

O samom nazivu Sokol, u enciklopedijama tradicionalnih simbola tvrdi se da pojam ima zajedničko sa solarnom simbolikom orla, a vezuje se za stremljenje prema pobjedi «uzlaženje kroz sve ravni».¹⁶ Tim pojmom se iskazuje nadmoć ili pobjeda, bilo da je već postignuta ili je na putu da to postigne. Pošto je grad i utvrda Sokol o kojem je ovdje riječ podignut na uzvišenju te ima znatnu stratešku važnost sigurno da u tim posebnim uslovima treba u buduću i tražiti tačno značenje imena grada.

¹³ Milica Kosorić, Praistorijska naselja na području Spreče, Članci i grada za kulturnu historiju Istočne Bosne, XIII, Tuzla. 1980. str. 111.

¹⁴ Rusmir Djedović, Srednjovjekovne feudalne familije iz okoline Gračanice, Gračanički glasnik 2, Gračanica, 1996. str. 8-14.

¹⁵ Lajos Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbien im Mittelalter, München 1914. str. 80-81, nap. 2

¹⁶ Jean Campbell Cooper, Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola, Beograd, 1986. str. 153; Jean Chevalier - Alain Gheerbrant, Rječnik simbola, Zagreb, 1989. str. 616.

Arheološka i historijska istraživanja

Prema rezultatima arheoloških istraživanja, moguće je pretpostaviti da je srednjovjekovni grad i utvrda Sokol podignut na jednom krečnjačkom uzvišenju, visoko 35-40 metara u izvorišnom dijelu rijeke Sokoluše. Okružen je strmim liticama sa svih strana, sem sjeveroistočne, gdje se vezuje za susjedno brdo. Tvrđava je u obliku izdužene elipse, dužine oko 30 metara sa naprijed izbačenom ulaznom kulom. Uz jugoistočni zid nalaze se dva polukružno svedena tornja, a sa sjeverozapadne strane dozidan je predgradak kao zaštita glavnom ulazu.¹⁷

Tvrđava je sagrađena od neobrađenih komada vapnenca. Tačan podatak kada je podignut srednjovjekovni grad i utvrda Sokol teško je ustanoviti, ali prema komparacijama sa sličnim susjednim srednjovjekovnim bosanskim gradovima, pretpostavke u literaturi se kreću od druge polovine 14. do sredine 15. vijeka.

Inače, u historijskoj literaturi postoje ozbiljne nedoumice oko prvog spominjanja srednjovjekovnog grada i utvrde Sokola u historijskim izvorima, od toga da ga treba historijski smjestiti u kraj 14. vijeka¹⁸ ili da se spominje u kraljevskom ugovoru

kojeg su potpisali mađarski kralj Sigismund Luksemburški i srpski despot Stefan Lazarević u Tati 1426. godine.¹⁹ Kritičkim prilažom tom historijskom izvoru utvrđeno je da se 1426. godine spominje grad Sokol, ali to nije ovaj iz župe Usora.²⁰

Prema svim relevantnim historijskim pokazateljima, grad i utvrda Sokol se prvi put u historiji pod tim imenom spominje 2. juna 1429. godine i to u vjenčanom ugo-

¹⁷ Đuro Basler, Stari gradovi u Majeveci i Trebovcu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IX, Tuzla 1972. str. 57.

¹⁸ Đuro Basler, op.cit. str. 57.

¹⁹ Đoko Mazalić, Tešanj, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1953. str. 289; Marko Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo, 1957. str. 105.

²⁰ Aleksandar Hoffer, Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1893. str. 554.

voru, kojeg su potpisali knez Radivoj Ostojić, sin bosanskog kralja Stjepana Ostoje i brat budućeg kralja srednjovjekovne Bosne Stjepana Tomaša. Naime, te godine se u Budimu vjenčao knez Radivoj Ostojić sa Katarinom, kćerkom Nikole od Velike iz Požeške Županije i tom prilikom je oporučno predao Nikola od Velike trećinu svih svojih posjeda u svoje ime i u ime svoje supruge Margarite, knezu Radivoju i njegovoj supruzi s pravom doživotnog uživanja. Zauzvrat, knez Radivoje Ostojić je doživotno svom puncu i punici poklo-

nio polovinu Sokola i svih svojih posjeda u srednjovjekovnoj Bosni i Slavoniji.²¹

U historijskoj literaturi se s pravom pretpostavlja da je upravo ta činjenica da je ženidbenim vezama knez Radivoj Ostojić došao u mađarske feudalne krugove bila od presudnog značaja da će ovaj kraj izvjesno vrijeme biti pošteđen mađarskih pljačkaških pohoda. Ali kako je bio pošteđen tih, u nešto kasnijim vremenima nije bio pošteđen tursko-osmanskih, koji su sve učestaliji u 15. vijeku, a ovaj kraj je bio ulaz u Slavoniju.

²¹ Ugovor je objavljen u: Codex diplomaticus patrius (Hazai okmánytar). Vol. VI, Budapest 1876. str. 449-451. Zanimljivo je da L. Talloczy u Studien piše da Sokol je «selo sa oko hiljadu stanovnika koje leži na granici stare bosanske županije Usora i Soli.»

Uvijek dobro obaviješteni Dubrovčani su primijetili dualitet vlasti u srednjovjekovnoj Bosni, te su zavisno od prilika pretendenta na bosanski prijesto kneza od Vranduka Radivoja Ostojića ponekad oslovljavali i kao kralj Radivoj.²² Isto tako su posjed koji je bio u vlasništvu kralja Radivoja te na njemu boravio nazivali «contrada del Re», koji je inače lociran na prostorima centralne Bosne, tako da su pretpostavljali vještačku granicu koja je odvajala pojedine oblasne gospodare. Inače, prema relevantnim historijskim izvorima, «contrada del Re» se protezala uz rijeku Bosnu do njenog ušća, a širila se prema njenom izvoru, te je u ovaj dio ulazio, pored ostalih, i srednjovjekovni grad i utvrda Sokol.²³

Da se radi o specifičnim vojnim i političkim prilikama u srednjovjekovnoj Bosni kazuje i činjenica da su Dubrovčani nastavili nazivati Radivoja Ostojića kraljem te ga darivati raznom robom. Tako, prema vijesti od 20. februara 1447. godine, darivaju «rex Radivoi» suknom za 150 perpera, godinu dana kasnije, 21. februara 1448. godine, opet je u pitanju darivanje sukna u vrijednosti od 150 perpera.²⁴ Sve se ovo dešava u vrijeme izbora Stjepana Tomaša za bosanskog kralja, što samo ukazuje na dosta zapletene političke prilike u srednjovjekovnoj Bosni.

U toku aprila 1451. godine Dubrovčani su dali kralju Radivoju Ostojiću sukna u vrijednosti od 60 perpera, te posebno naglašavaju da je to namijenjeno za Tvrtka, sina kralja Radivoja. Nakon toga, 21. februara 1452. godine Dubrovčani darivaju sinove kralja Radivoja Tvrtka i Đurđa.²⁵

Razučeni historijski izvori nisu u mogućnosti potvrditi pretpostavku da je srednjovjekovni Sokol, pored tvrdog Vranduka, bio mjesto stalnog prebivališta kralja i kneza Radivoja Ostojića, ali određenim komparacijama, da je baš u vrijeme kada Dubrovčani darivaju Radivoja, aktuelni kralj Stjepan Tomaš boravi u Vranduku što se i ovom prigodom ostavlja kao hipoteza.

Samo ovo nekoliko ponuđenih podataka kazuje koliko su Dubrovčani vodili računa i znali šta se dešava u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, te su svoju, nadasve značajnu obaviještenost znali da iskoriste. Nažalost, o knezu i prestolonasljedniku na bosanski kraljevski prijesto Radivoju Ostojiću još uvijek nije napisana ozbiljnija studija, koja bi sigurno odgovorila na mnoga značajna pitanja iz historije srednjovjekovne bosanske države, prije svih dimenzije dualiteta vlasti u državi, ali i veze Radivoja sa Mađarskom i Dubrovnikom i u kontekstu svega toga da se odredi uloga i mjesto srednjovjekovnog grada i utvrde Sokol.

Summary

In the short on the medieval history of Sokol, and surroundings, the proof has been found at the archaeological monuments, published resources, less from the unpublished material in Dubrovnik (Ragusa). All the available facts point out to a medieval settlement; it is difficult to make some definite conclusions excerpt that at time of Radivoja Ostojića a great deal happened concerning the political and religious life.

²² Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), Acta Consilii Rogatorum, vol. V, fol. 146, 136, 184, 222; vol VI, fol. 159; vol VII, fol. 17, 126, 227; vol. VIII, fol. 90 etc.

²³ Miloš Blagojević, Bosansko Završje, Zbornik Filozofskog fakulteta Beograd, XIV-L, 1979. str. 129-144; Salih Jaliman, Srednjovjekovni grad Vranduk, Zbornik radova broj 2, Filozofski fakultet Tuzla, 2000. str. 106-107.

²⁴ Historijski arhiv u Dubrovniku, Acta Consilii Rogatorum, vol. V, fol. 136, 146, 184

²⁵ Salih Jaliman, op. cit. str. 108.